

УДК 631.1:311.172

Б.Й. ПАСХАВЕР, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, головний науковий співробітник
Державна установа «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

Агросфера: тенденції і перспективи розвитку

Постановка проблеми. Не вперше в кризове лихоліття сільське господарство виконує роль макроекономічного стабілізатора, стримуючи темпи рецесивного падіння. У 2009 році загальнонаціональний ВВП – мінус 14,8%, сільське господарство – мінус 2%, у 2014 році в цілому по всіх галузях ВВП становить мінус 6,8%, сільське господарство – плюс 2,9%. Частка й авторитет аграрної галузі зростають, плекаючи надію на її спроможність бути «локомотивом» національної економіки. Деякі з цих сподівань ймовірні, інколи – передчасно оптимістичні (100 млн т зерна). Потрібен реалістичний аналіз закономірностей розвитку аграрного ресурсного потенціалу та його результативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перспективам розвитку національної аграрної сфери присвячені новітні роботи Ю.О. Лупенка [16], О.В. Шубравської [17], К.В. Бондаревської [18], де розглядаються умови й чинники зростання агропродовольчого виробництва.

Мета статті – ретроспективна та прогнозна оцінка тенденцій наявності й ефективності ресурсів живої та уречевленої праці в сільському господарстві України.

Виклад основних результатів дослідження. Відоме народне прислів'я «Один із

сошкою, а семеро з ложкою» виникло давно, але при народженні було статистично помилковим: частка селян у загальній чисельності населення набагато перевищувала частку міських мешканців. У 1913 році в Україні 81% людності – жителі села, частки сільського і міського населення зрівнялися лише у 1963 році. На нинішній час (2015 р.) в Україні 31% сільського населення.

Слід також сказати, що сто років тому майже все сільське населення займалося виробництвом сільськогосподарської продукції, а наразі у значній частині сільських мешканців інші професії й джерела доходів. Тому світова статистика виділяє групу сільського (rural) населення (місце проживання) і групу аграрного (agricultural) населення (професія й основне місце зайнятості). Саме другий показник – сучасна характеристика участі агросфери у соціальному та економічному житті країни. Інформація (табл. 1) дає можливість оцінити людський потенціал агросфери України у світлі міжнародних порівнянь.

Наведені дані доводять про дію інтенсивної тенденції до урбанізації населення планети: чисельність городян зростає значно швидше від чисельності сільського й аграрного населення, що збільшує їхню частку в загальному підсумку. Для країн європейської цивілізації характерне не тільки відносне, а й абсолютне скорочення чисельності сільського та аграрного населення: за перше

© Б.Й. Пасхавер, 2015

десятиліття поточного століття в Європі чисельність виробників сільськогосподарської

продукції скоротилася з 60 до 44 млн осіб, тобто більше ніж на чверть.

1. Частка сільського й аграрного населення країн світу

Країна	У % до всього населення			
	сільське		аграрне	
	2000 р.	2011 р.	2000 р.	2010 р.
Україна	32,9	31,3	15,8	11,4
Європа	29,1	27,0	8,3	5,9
Франція	23,1	14,3	3,2	2,0
Німеччина	26,9	26,1	2,5	1,6
Велика Британія	21,3	20,4	1,8	1,5
Росія	26,6	26,2	10,6	8,1
Польща	38,8	39,1	18,9	14,8
Азія	62,7	55,1	32,3	28,7
Казахстан	44,3	46,4	19,6	15,3
Узбекистан	62,6	63,8	37,8	20,6
Китай	64,1	49,5	...	...
Японія	21,4	8,9	3,8	2,1
Індія	72,3	68,7	53,1	48,4
Америка	23,2	19,8	13,6	10,6
США	20,9	17,6	2,2	1,7
Канада	20,5	19,3	2,5	1,8
Бразилія	18,8	15,4	15,9	10,8
Африка	64,5	60,5	53,9	49,1
Австралія	12,8	10,8	4,6	3,9
Весь світ	53,4	48,0	29,6	26,8

Джерело: FAO Statistical Yearbook 2013, p. 22-25.

Показники урбанізації в Україні значно вищі світових позначок, але суттєво поступаються показникам найбільш розвинутих країн. За інформацією, яка аналізується, у першій декаді XXI ст. в Україні чисельність усього населення скоротилася на 7%, сільського – на 12, аграрного – на 33%. Це означає, що процес урбанізації в Україні має два напрями: зовнішня міграція (зміна місця проживання «село-місто»), внутрішня міграція (зростання несільськогосподарської зайнятості серед сільських мешканців). Які прогнозні перспективи такої тенденції?

У згаданому прислів'ї висловлюється нарікання на тяжку долю селянина через надмірне навантаження кількості «нахлібників» на одного «годувальника». Нині фермер розвинутої країни заінтересований у розширенні кола платоспроможних покупців своєї продукції. Судячи з даних таблиці, наразі в світовому вимірі один аграрний працівник здатний забезпечити продовольством чотирьох людей, в Україні – майже дев'ятьох, у США – майже 60 осіб. Продуктивність аграрної праці зростає, і можна з високим ступенем вірогідності прогнозувати, що чисельність людей, повноцінне хар-

чування яких здатна забезпечити виробнича діяльність одного сільськогосподарського працівника, з часом збільшуватиметься. З цього випливає, що частка аграрного населення в його загальній чисельності матиме тенденцію до постійного скорочення. В історичній перспективі аграрії – висококваліфікована, високопродуктивна та високододаткова професійна група з відносно малою питомою вагою у загальній масі населення, яка вже не визначає (як селянство в минулому) особливостей національного менталітету, його національної ідентичності. Яким чином ця прогнозна тенденція узгоджується з намірами «відродження» села?

Відродження – відбудова, відновлення того, що вже було, хай на вищому рівні, але все ж таки повторення минулого. Що саме з історії вітчизняного села бажано повторити і закріпити?

Урбанізація зменшує частки сільського й аграрного населення. Чи можна цей процес повернути назад, або хоча б призупинити? Світова тенденція виключає таку можливість.

Нині в розвинутих країнах фермери межують угіддями, але не сусідують будинками. Пішли в минуле тини і паркани, ворота

та хвіртки, будинки фермерів, як колись поміщицькі садиби, не створюють сільської вулиці.

Нещодавно доступ до інформаційних потоків мешканців сільських територій був значно обмеженішим, ніж у городян, що зумовлювало відмінності сільської й міської культури. Наразі багатоканальне телебачення, всесвітня мережа Інтернет, мобільний зв'язок створюють інформаційне поле, доступність до якого мало залежить від розміру населених пунктів. Це уніфікує культуру та світогляд жителів міста і села, усуває особливості, що їх відрізняють.

Перелічені тенденції показують, що відродження села, або навіть селозбереження як соціальний намір – нереальна мета, ностальгічна мрія. Розвиток сільських територій правильніше тлумачити як **принципово новий** етап у руслі перетворень наздоганяючої економіки за стандартами й результатами розвинутих країн. У 2012 році в США дохід фермерського домогосподарства від аграрної та не аграрної форм діяльності в 1,5 раза перевищував відповідний показник у середньому по країні [14, table IX-43]. Гід-

ний взірєць для розвитку сільських територій України.

Відомо, що обсяги виробництва базових галузей економіки України поки що не вишли на рівень 1990 року. Рецесивна динаміка стримує темпи урбанізації країни, але навіть за цих умов світова урбаністична тенденція не оминає України: чисельність її аграрного населення скорочується абсолютно і відносно. Особливо значні зрушення в цьому напрямі фіксує статистика сектора сільськогосподарських підприємств (табл. 2). Як бачимо, високі темпи зростання продуктивності аграрної праці та скорочення чисельності аграрної зайнятості мало місце ще в радянський період. Ринкові перетворення, вимоги конкурентоспроможності прискорили ці процеси. Втрата значної кількості робочих місць для найманої робочої сили – складна і драматична проблема сучасного життя сільських територій. Вона потребує для свого розв'язання потужного комплексу соціальних амортизаторів. Але одночасно слід визнати, що високі темпи зростання продуктивності аграрної праці – прогресивна тенденція, яку не можна не вітати й не підтримувати.

2. Зайнятість і продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	1980	1990	2013
Зайнято в сільському господарстві працівників, тис. осіб	5121	3953	679
Площа сільськогосподарських угідь:			
усього, млн га	39,6	38,7	20,4
із розрахунку на 1 працівника, га	7,7	9,8	30,0
Вироблено валової продукції сільського господарства (в постійних цінах 2010 р.):			
усього, млрд грн	166,0	199,2	136,6
із розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	4,2	5,1	6,7
із розрахунку на 1 працівника, тис. грн	32,4	50,4	201,2

Джерело: [1, с. 339, 400]; [4, с. 42, 49, 50].

Попри скорочення чисельності працівників, завдяки злету продуктивності праці, сектор сільськогосподарських підприємств підвищує свою присутність у національному аграрному виробництві. У 2014 році, оперуючи лише 20% аграрної зайнятості, даний сектор виробляв 55% валової продукції сільського господарства. Але це не означає, що другу групу виробників аграрної продукції – господарства населення – слід вважати неперспективною. По-перше, ця категорія господарств хоч і меншими темпами, але збі-

льшує обсяги свого виробництва, а по окремих продуктах залишається його беззаперечним лідером. По-друге, господарства населення нині відіграють провідну роль у розв'язанні проблеми працевлаштування на сільських територіях. По-третє, навіть суто аматорське землеробство заслуговує опікування й підтримки як елемент культури, як форма проведення відпочинку та дозвілля, як джерело органічного харчування.

Історичні традиції формують масовий попит населення до землеробства навіть у його

мікроформах. У сільських місцевостях України налічується 5 млн домогосподарств, які майже всі мають земельні наділи з середнім розміром трохи більше 1 га. Серед городян 4 млн сімей – члени колективних садів і колективних городів із середнім розміром земельної ділянки близько 10 сотих гектара. Тобто, категорія господарств населення охоплює більше половини домогосподарств країни. Ринкові перетворення збільшили професійну складову цієї землеробської спільноти. Якщо у 1990 році особисте підсобне господарство вважалося місцем основної зайнятості для 530 тис. осіб, то у 2013-му 2,8 млн ненайманих працівників вітчизняна статистика визнавала неформальною зайнятістю у сільському господарстві [3, с. 333].

Хоча для більшості господарств населення виробництво аграрної продукції – додаткова зайнятість. Посилення ринкової орієнтації суттєво вплинуло на рівень товарності виробничої діяльності цієї категорії господарств. У 2000 році з власної виробленої сільськогосподарської продукції лише чверть – продано, решту – самоспоживано. У 2013 році продано частку, що становила 44% [5, с. 243].

Зростання товарності – результат ринкового розшарування й поступового формування групи відносно (для цієї категорії) великих і високотоварних господарств. На початок 2014 року майже 2,5 млн агровиробників використовували 9,5 млн га сільськогосподарських угідь як ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Збільшується кількість домогосподарств, землекористування яких перевищує 5 або навіть 10 га, тобто формуються фермерські господарства західноєвропейського типу. Розвиток ринку аграрних земель сприятиме збільшенню цього сегмента агровиробництва, а це – стимулюватиме не селищну, а садибну форму розселення.

Кількісні критерії поділу населення на міське та сільське породжують проблему визначення мінімальної густоти населення, за межами якої повинен включатися механізм антидепресивної протидії знелюдненню сільської місцевості. Що формує багатство нації: концентрація людського капіталу чи безкрайні простори? Міжнародні зіставлен-

ня не виявляють залежності між рівнем економічного розвитку країни і густотою заселення її території. Наприклад, Канада й Нідерланди – країни з приблизно однаковим душевим ВВП, але густість населення в Канаді більше ніж 100-разово менша нідерландської. Уявлення про оптимальну густість аграрного населення теж має значні національні відмінності: у Західній Європі середній територіальний розмір ферми – 20 га, у США – 175 га. Як прогноз на майбутнє можна передбачати, що будівництво мережі шляхів, технічний прогрес щодо засобів транспорту і зв'язку впливатимуть на уявлення про мінімальну необхідну густість населення сільських територій у бік зменшення цього показника.

Таким чином, довгостроковий прогноз розвитку сільських територій України повинен орієнтуватися на відповідні характеристики найбільш розвинутих країн. Якщо Україна виявиться спроможною подолати рецесивні провали й забезпечити сталий розвиток національної економіки, процес урбанізації продовжиться, і завдання полягає в тому, щоб зробити цей процес якомога соціально комфортнішим.

Отже, в процесі розвитку ресурсу живої праці в агросфері діятиме поєднання двох тенденцій: абсолютне та відносне скорочення чисельності працівників при одночасному підвищенні продуктивності їхньої праці. Такий прогноз ґрунтується на впевненості щодо здатності України налагодити наздоганяючу економіку.

Протилежна динамічна тенденція характерна для уречевленої праці, яка застосовується в аграрній сфері при її сталому розвитку: між 1960 і 1990 роками валова продукція сільського господарства України збільшилася на 75%, основні фонди галузі у порівнянних цінах зросли майже в 6 разів, енергетичні потужності – більш ніж 5-разово, внесення мінеральних добрив – у 9 разів, споживання електроенергії – у 13 разів. Тобто, ресурсовіддача матеріальних засобів виробництва падала, але за рахунок збільшення фондозабезпеченості зростала продуктивність праці й землі.

У радянський період постійне збільшення матеріальних витрат на одиницю аграрної

продукції зумовлювало зростання собівартості та зниження рентабельності аграрного виробництва, що компенсувалося підвищенням закупівельних цін і дотацій до цін роздрібних. У 1965 році рентабельність колгоспного виробництва в Україні дорівнювала 44%, у 1980-му – знизилася до 2%, у 1990 році – знову піднялася до 40%. Між 1965 та 1990 роками державні закупівельні ціни на зернову продукцію зросли більше ніж утричі, роздрібні ціни на хлібопродукти (хліб, борошно й крупи) майже не змінилися (+7%).

Ринкові трансформації пострадянського періоду в агросфері України проходили болісно, виникли нові тенденції: скорочувалися обсяги виробництва і його ресурсна база. Головний речовий виробничий ресурс агросфери – її основні засоби, наявність та динаміка яких – складна облікова проблема,

що заслуговує спеціального розгляду. За даними останніх офіційних статистичних публікацій, між 1990 і 2012 роками фізичний обсяг основних засобів сільського господарства збільшився на 42%, ціни на цей ресурс зросли лише на 21% [3, с. 77, 79].

Разючі протиріччя між цими цифрами й іншою (теж офіційною) інформацією викликають недовіру як до твердження про зростання фізичного обсягу аграрних основних засобів, так і до мізерного рівня дефлятора. Всі натуральні показники по видах основних засобів сільського господарства доводять про скорочення їхньої наявності у пострадянський період. Оскільки остання статистична інформація про індекси фізичного обсягу основних засобів в національній економіці подана за 1990–2012 роки, наведемо дані про аграрні основні засоби за той же період (табл. 3).

3. Основні засоби сільського господарства України (усі категорії господарств)

Показник	1990 р.	2012 р.	2012 р. до 1990 р., %
Худоба основного стада, тис. гол.:			
корови	8378,2	2554,3	30,5
свиноматки	1090,0	487,9	44,8
вівцематки	3251,0	731,7	22,5
коні	738,4	376,6	51,0
Багаторічні насадження, тис. га:			
плодово-ягідні	851	255	30,0
виноградні	176	78	44,3
Сільськогосподарська техніка, тис. од.:			
трактори всіх марок	453	322	71,1
зернозбиральні комбайни	106	55	51,9
вантажні автомобілі	296	166	56,1
Введення в дію будівель та споруд:			
для ВРХ, тис. скотомісць	207,9	14,4	6,9
для свиней, тис. скотомісць	128,5	2,8	2,2
для овець, тис. скотомісць	28,0	0,1	...
зрошувальні землі, тис. га	44,3	0,3	0,7
зерно-насіннесховища, тис. т	486,6	90,1	18,5
сховища для картоплі, овочів та фруктів, тис. т	220,9	78,7	35,6
силосні й сінажні споруди, тис. м ³	1449,7	289,3	20,0

Джерело: [3, с. 141, 158, 193].

За нашими розрахунками, вартісна оцінка основних засобів сільського господарства України у порівнянних цінах зменшилася на 30%. На жаль, цю низхідну тенденцію поки

що не вдається подолати через кризу інвестиційного забезпечення національної економіки в цілому та її аграрної сфери, зокрема (табл. 4).

4. Капітальні інвестиції в Україні

Рік	У % до 1990 р.		Частка сільського господарства, %
	усі галузі	сільське господарство	
1990	100,0	100,0	21,3
2000	25,2	4,2	3,6
2008	85,4	32,8	7,2
2009	49,9	16,4	6,1
2010	49,6	19,0	7,1

2011	59,0	25,5	6,0
2012	64,0	28,8	6,4
2013	56,9	28,7	7,0
2014	43,2	24,3	8,2

Джерело: Статистичні щорічники України за відповідні роки.

Між 1980 і 1990 роком капітальні інвестиції в усі галузі економіки України зросли на 23%, а в аграрну галузь – на 42%, що збільшило галузеву частку в загальному обсязі інвестицій із 18,7 до 21,3%. Наступна трансформаційна криза різко зменшила можливості національного нагромадження, а національне агровиробництво ще й до того виявилось інвестиційно непривабливим. Наразі частка аграрної зайнятості в загальній економічній активності населення України в 2,5 раза перевищує частку сільського господарства у капітальних інвестиціях.

Другий недолік сучасної статистики основних засобів – багаторазова недооцінка їхньої реальної вартості. На теперішній час в умовах інтенсивного інфляційного процесу власники основних засобів мають право на свій розсуд індексувати їхню балансову вартість до її «справедливої», тобто ринкової величини. Через відсутність обов'язковості та єдиних методичних правил такої індексації виникають нереально значні відмінності у галузевій динаміці звітної вартості основних засобів (табл. 5). Саме сільське господарство виявляється галуззю з найбільшою недоіндексацією вартості основних засобів.

5. Основні засоби України (у фактичних цінах)

Галузь	1990 р.		2012 р.		2012 р. до 1990 р., разів
	млрд крб	у % до підсумку	млрд грн	у % до підсумку	
Виробничі основні засоби	317	66,3	7590	83,0	23,9
У тому числі:					
сільське господарство	78	16,2	134	1,5	1,7
промисловість	154	32,2	1604	17,6	10,4
будівництво	12	2,6	76	0,8	6,3
транспорт і зв'язок	59	12,3	5635	61,6	95,5
торгівля й громадське харчування	14	3,0	141	1,5	10,1
Невиробничі основні засоби	161	33,7	1558	17,0	9,7
Усі галузі	478	100,0	9148	100,0	19,1

Джерело: [1, с. 243; 3, с. 77, 78].

Про кричуще занижений дефлятор основних засобів агросфери доводять такі приклади. У 1990 році балансова вартість трактора із середньою потужністю 60 кВт становила 6,15 тис. руб., у 2012-му сільськогосподарські підприємства придбали 3010 тракторів середньою потужністю 91 кВт, середньою вартістю 489 тис. грн, тобто ціна однієї машини зросла у 80 разів, а одиниці потужності – в 52 рази. В 1990 році балансова вартість вантажного автомобіля у власності аграрних підприємств дорівнювала 9,3 тис. крб., у 2012 році ціна вантажного автомобіля – 302,5 тис. грн, тобто більше майже у 33 рази. Заниження звітної балансової вартості основних засобів сільського господарства призводить до неправдиво завищеної ефективності цього виробничого ресурсу і може завадити визначенню необхідних інвестиційно відтворювальних потреб аграрної галузі.

Друга частина речового ресурсу агросфери – матеріальні оборотні фонди, вартісну оцінку витрат яких дає показник проміжного споживання. На відміну від показника основних фондів, при аналізі проміжного споживання питання належної індексації (недооцінки) не постає, оскільки цей показник обчислюється в поточних цінах. Але аналіз динаміки розмірів проміжного споживання теж вимагає визначення факторів фізичного обсягу та цінового зростання (табл. 6).

Існує значна наукова література, присвячена питанням паритету цін придбання і реалізації агросфери. Через вибух цінового диспаритету в останній декаді минулого століття високорентабельна аграрна галузь перетворилася у майже суцільно збитковий

сегмент національної економіки. Якщо у 1990 році менше 1% сільськогосподарських підприємств були збитковими, то 1999-й закінчили зі збитками 84% їхньої загальної кількості. У подальшому цінова ситуація щодо агрогалузі поліпшувалася: останніми

роками сільське господарство – лідер галузевих показників рентабельності. Але негативні для агросфери наслідки цінових зрушень пострадянського періоду відчуються й нині, про що переконливо показує статистика національних рахунків.

6. Національні рахунки сільського господарства України (всі категорії господарств)

Показник	1990 р.	2013 р.	2013 р. до 1990 р., %
Випуск:			
у фактичних цінах, млрд крб/грн	62,9	308,1	489,3
індекс фізичного обсягу	–	–	91,0
індекс цін (дефлятор)	–	–	538,2
Проміжне споживання:			
у фактичних цінах, млрд крб/грн	22,2	179,3	807,7
питома вага у випуску, %	35,3	58,2	164,9
індекс фізичного обсягу	–	–	87,2
індекс цін (дефлятор)	–	–	926,3
Валова додана вартість:			
у фактичних цінах, млрд крб/грн	40,7	128,8	316,5
питома вага у випуску, %	64,7	41,8	64,6
індекс фізичного обсягу	–	–	96,9
індекс цін (дефлятор)	–	–	326,6

Джерело: Національні рахунки України за 2005 р. – Стат. зб. – К., 2007. Розрахунки Держстату України.

Між 1990 і 2013 роками випуск усіх галузей національної економіки у порівнянних цінах, тобто за фізичним обсягом, зменшився на 10%, а випуск сільського господарства – на 9%. Отже, агрогалузь не була відстаючою. Але економіка функціонує у поточних цінах, в яких частка сільського господарства у загальногалузевому підсумку випуску дорівнювала у 1990 році 18,3%, у 2013-му – 9,1%, або ж зменшилася удвічі, а питома вага нерідко впливає на повагу й увагу.

Важливий наслідок цінового диспаритету в агросфері – зростання частки проміжного споживання у складі випуску: 1990 рік – 35,3%, 2013-й – 58,2%. Якщо за аналізований період дефлятор випуску (ціни реалізації) – 5,4 раза, то дефлятор проміжного споживання (здебільшого ціни придбання) – 9,3 раза. При цьому, на наш погляд, останній дефлятор занижений, про що показує завищення індексу фізичного обсягу проміжного споживання. До такого висновку підштовхують такі порівняння.

За період 1990-2013 років національні рахунки показують зменшення фізичного обсягу проміжного споживання на 13%. Статистика матеріальних витрат у натуральному вимірі доводить про набагато вищі темпи

скорочення річного використання оборотних фондів.

Більше 70% матеріальних витрат тваринництва – корми. За відповідний період витрати кормів в Україні скоротилися утричі [3, с. 168]. Найбільш вагомими виробничими витратами у рослинництві – добрива, паливо, насіння. За період, що аналізується, річне споживання мінеральних добрив у сільському господарстві країни зменшилося в 2,8 раза, а органічних – майже припинилося [3, с. 156]. За даними енергетичного балансу, в цей період використання сільським господарством паливних ресурсів скоротилося у 3,4 раза, електроенергії на виробничі цілі – в 5 разів [3, с. 86]. У 1990 році сільськогосподарські підприємства витратили на посівну кампанію 4,4 млн т зерна, у 2013-му всі категорії господарств – 2,9 млн т.

Як і по основних засобах, у розрахунках проміжного споживання завищення індексу фізичного обсягу використаних оборотних засобів пояснюється заниженням цінового індексу (дефлятора). Статистика національних рахунків показує, що аграрні ресурси, охоплені поняттям «проміжне споживання», між 1990 і 2013 роком подорожчали у 9,3 раза (табл. 6). Але статистика сільського господарства (табл. 7) дає утричі більшу цифру. На ко-

ристь цієї різниці вказують дані статистики цін виробників промислової продукції: між 1990 і 2013 роком такі ціни зросли щодо елек-

троенергії у 28 разів, азотних добрив – у 44, бензину автомобільного – у 128, дизельного палива – у 190 разів [10, с. 118].

7. Матеріальні витрати сільськогосподарських підприємств України

Показник	1990 р.	2013 р.	2013 р. до 1990 р., %
Корми			
Витрачено кормів, млн т корм. од.	78,2	12,2	15,6
Витрати на корми, млн крб/грн	7895,5	20494,5	259,6
Ціна 1 т корм. од., крб/грн	101,0	1680,0	1663,2
Мінеральні добрива			
Внесено у поживних речовинах, тис. т	4241,6	1489,5	35,1
Витрати на мінеральні добрива, млн крб/грн	1342,9	14754,1	1098,7
Ціна 1 т поживних речовин крб/грн	316,6	9905,4	3128,7
Енергетичні матеріали			
Спожито млн т умовного палива	10,6	3,1	29,2
Витрати на пальне і паливо, млн крб/грн	1148,3	13589,6	1183,5
Ціна 1 т умовного палива, крб/грн	108,3	4383,7	4047,8
Електроенергія			
Спожито на виробничі цілі, млрд кВт-год	19,0	3,8	20,0
Витрати на електроенергію, млн крб/грн	264,5	1969,4	744,6
Ціна 1 тис. кВт-год, крб/грн	13,92	518,26	3723,2
Індекс цін по перерахованих видах матеріальних витрат, %	–	–	2805,0

Джерело: [13, с. 31]; [3, с. 87, 88, 156, 168]; [12, с. 58, 59].

Для характеристики інфляційного цінового удару, який зазнало сільське господарство, варто привернути увагу до такої деталі. Аграрна галузь – малоенергоємна: виробляючи 9% національного ВВП, вона витрачає менше 2% енергоресурсів, але лідирує у споживанні дизельного палива (газойлів).

За роки гіперінфляції (1991–1996) ціни у національній грошовій одиниці зросли у сільськогосподарських виробників у 60 тис. разів, у виробників промисловості – у 300 тис. разів, деномінація – одна до 100 тис., а ціни на дизельне пальне збільшилися в 1,1 млн разів.

Втрата агросферою значної частини матеріального ресурсного потенціалу (основних та оборотних фондів) – наслідок досі неподоланої трансформаційної кризи, а нестійка динаміка відбудови інвестиційної активності актуалізує питання об'єктивної оцінки перспектив розвитку аграрної галузі. Яка ймовірність того, що справдяться «локомотивні» сподівання?

Аграрною визнається країна, де превалює сільське населення, а продукція сільського господарства має найвищу питому вагу в галузевій структурі національної економіки. Україна була такою не тільки в стародавні часи. Навіть після періоду індустріалізації в 30-х роках минулого століття у 1940 році сільське населення – дві третини загальної

чисельності, продукція сільського господарства майже вдвічі (1,94) більше продукції промисловості. Але на фініші радянської доби у 1990 році вже дві третини населення – міське, продукція промисловості – 61%, сільського господарства – 20% валового суспільного продукту; в складі національного доходу промисловість – 42%, сільське господарство – 28% [1, с. 10, 11]. Тобто, в радянські часи народногосподарська вага сільського господарства поступалася промисловості, але була набагато більша, ніж відповідні показники будь-якої іншої галузі.

Традиційність агросфери, її значна питома вага в національній економіці зумовлюють відносно стримані темпи зростання: високі темпи, як правило, характерні для новітніх галузей. Таблиця 8 містить довготривалий динамічний ряд виробництва валової продукції сільського господарства. Останніми трьома п'ятиріччями радянського періоду при значних інвестиціях виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення в Україні зростало приблизно на 1% за рік. Цей помірний, але висхідний тренд був зруйнований дезінтеграцією економічного простору колишнього СРСР, що викликало тяжкі кризові наслідки для України: між 1990 і 2000 роком обсяги українського аграрного виробництва зменшилися майже удвічі, а в секторі сільського-

сподарських підприємств – більше ніж утричі. В нинішньому столітті в національній агросфері сформувалася відбудовна тенденція, але для прогнозних передрікань потрібне аналітичне пояснення нечувано високих темпів зростання обсягів сільськогосподарського виробництва у поточній п'ятирічці. Чи вдасться зберегти такі темпи хоч наполовину?

Успіхи агросфери в 2011-2014 роках – свідчення значного технологічного й органі-

заційного прогресу. Вище були наведені дані про позитивну динаміку продуктивності праці в галузі. До цього можна додати інформацію про рекордні темпи зростання продуктивності землі та худоби. Середньорічні показники поточної п'ятирічки перевищують аналогічні цифри своєї попередниці за врожайністю картоплі на 23%, соняшнику – на 33, цукрових буряків – на 35, зернових культур – на 37%, за річним удоєм від однієї корови – на 13%.

8. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в Україні

Рік і період	Валова продукція сільськогосподарства в середньому за рік, млрд грн ¹⁾			Темпи зростання			Середньорічний темп приросту, %		
	усі категорії господарств	у тому числі:		усі категорії господарств	у тому числі:		усі категорії господарств	у тому числі:	
		сільськогосподарські підприємства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	господарства населення
1961-1965	174,3	110,1	64,2	111,4	...	...	2,20	...	...
1966-1970	203,8	133,2	70,6	116,9	121,0	110,0	3,20	3,90	1,90
1971-1975	236,6	159,4	77,2	116,1	119,7	109,3	3,05	3,65	1,80
1976-1980	255,5	176,7	78,8	108,0	110,9	102,1	1,55	2,10	0,40
1981-1985	261,9	180,1	81,8	102,5	101,9	103,8	0,50	0,40	0,75
1986-1990	283,3	201,3	82,0	108,2	111,8	100,2	1,60	2,25	0,05
1991-1995	216,5	129,1	87,4	76,4	64,1	106,6	-5,25	-8,50	1,30
1996-2000	153,2	67,9	85,3	70,8	52,6	97,6	-6,65	-12,05	-0,50
2001-2005	168,7	66,6	102,1	110,1	98,1	119,7	1,95	-0,40	3,65
2006-2010	179,4	89,0	101,1	106,3	133,6	99,0	1,25	6,0	-0,20
2011-2014	242,5	128,3	114,2	135,2	144,6	113,0	6,20	9,6	2,50

1) У постійних цінах 2010 р.

Джерело: [4, с. 39, 42, 43].

Слід також звернути увагу на макроекономічний чинник – попит, який визначає обсяги товарної продукції. Інформація про динаміку платоспроможного попиту на внутрішньому й зовнішньому продовольчих ринках наведена у таблиці 9. Найбільший успіх

національний агропродовольчий комплекс здобув на зовнішньому ринку, де середньорічна виручка у поточній п'ятирічці подвоїлася, але тенденція до зростання була нестійкою.

9. Агропродовольчий ринок України

Показник, рік	Загальна вартість	До попереднього року, %		
		індекс вартості	індекс цін	індекс фізичного обсягу
Грошові витрати населення на харчування з розрахунку на 1 особу за рік, грн				
2010	6407	100,0	100,0	100,0
2011	7228	112,8	106,4	106,0
2012	7509	103,9	97,9	106,1
2013	7952	105,9	97,8	108,3
2014	8340	104,9	112,2	93,5
Експорт агропродовольчої продукції, млрд дол. США				
2010	9,9	100,0	100,0	100,0
2011	12,8	128,8	130,0	99,1
2012	17,9	139,8	98,9	141,3
2013	17,7	98,4	100,1	98,3
2014	16,8	94,9	89,2	106,4

Джерело: Витрати і ресурси домогосподарств України. Стат. збірники за відповідні роки. Статистичні щорічники за відповідні роки.

Тенденцію внутрішнього ринку, на жаль, мусимо поділяти на довоєнну та сучасну. У 2011-2013 роках темпи зростаючого продовольчого споживання були домірні темпам збільшення аграрного виробництва. У 2014 році «стрибок» інфляції знизив купівельну спроможність споживачів, і душевий рівень продовольчих витрат скоротився на 6,5%. Зменшилася й чисельність покупців на внутрішньому продовольчому ринку. Негативна сумісна дія цих факторів призвела до скорочення у 2014 році роздрібного товарообороту на 9%, обороту ресторанного господарства – на 12, продажу агропродовольчої продукції на міських ринках – майже на 17% [8, с. 6].

Згідно з офіційним валютним курсом, пропорція внутрішнього та зовнішнього продовольчого ринків у 2013 році становила 71:29, у 2014 році – 63:37, тобто через девальвацію національної валюти зменшується привабливість внутрішнього продовольчого ринку для агровиробників.

У поточному 2015 році спалах інфляції не вдається загасити. За перше півріччя споживчі ціни на продовольчі товари зросли в 1,5 раза. У виробництві продукції тваринництва виникла від’ємна динаміка, якої вже давно не було. В черговий раз підтверджується вирішальний вплив попиту на розвиток аграрного виробництва з його традиційною продукцією. Без висхідної тенденції до зростання реальних доходів населення, його купівельної спроможності нема підстав розраховувати на значні темпи збільшення агропродовольчого споживання і виробництва.

Висновки. У поточній п’ятирічці сільське господарство досягло значних успіхів у нарощуванні обсягів виробництва, значно

підвищивши темпи його зростання. У минулому (2014) році сприятливою для галузі була і цінова кон’юнктура: сільськогосподарські підприємства суттєво збільшили рентабельність та прибутковість виробничої діяльності, зменшилася частка збиткових підприємств. У поточному (2015) році ціни реалізації в галузі поки що не поступаються за темпами зростання цінам придбання. Таким чином, аграрна галузь зберігає потенціал подальшого розвитку високими темпами.

Але на заваді цій висхідній тенденції виникла загрозлива перешкода: падіння доходів населення скорочує платоспроможний попит на продовольчому ринку. У першій половині 2015 року споживчі ціни в країні зросли майже в 1,5 раза при збільшенні середньої заробітної плати лише на 15%. У результаті внутрішня торгівля скоротилася щодо оптового товарообороту на 18%, роздрібного – на 25%. Кризу внутрішнього продовольчого ринку посилює зменшення агропродовольчого експорту.

Виробники сільськогосподарської продукції та продовольства змушені реагувати на падіння попиту скороченням обсягів виробництва: у першому півріччі 2015 року продукція тваринництва знизилася на 5,1%, продукція харчової промисловості – на 12,4%.

Отже, перспективи розвитку агропродовольчого комплексу нині здебільшого визначає зовнішній фактор – ємність ринку його продукції. Тому піднесення доходів населення – не тільки мета і результат, а й, одночасно, чинник економічного зростання. Наміри компенсаційної індексації зарплат і пенсій, що пролунали, чекають термінового, рішучого та масштабного втілення у життя.

Список використаних джерел

1. Народне господарство Української РСР у 1990 р. – Стат. щорічник. – К., 1991.
2. Національні рахунки України за 2005 р. – Стат. збірник. – К., 2007.
3. Статистичний щорічник України за 2013 р. – К., 2014.
4. Сільське господарство України за 2013 р. – Стат. збірник. – К., 2014.
5. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 р. – Стат. збірник. – К., 2014.
6. Валова продукція сільського господарства України за 2014 р. – Стат. бюлетень. – К., 2015.
7. Основні засоби України за 2013 р. – Стат. бюлетень. – К., 2014.
8. Обсяги продажу та ціни основних сільськогосподарських продуктів на міських ринках за січень-грудень 2014 р. – Стат. бюлетень. – К., 2015.
9. Купівля матеріально-технічних ресурсів для виробничих потреб сільськогосподарськими підприємствами у 2014 р. – Стат. бюлетень. – К., 2015.
10. Індеси цін виробників за 2014 р. – Стат. збірник. – К., 2015.
11. Індеси споживчих цін за 2014 р. – Стат. збірник. – К., 2015.

12. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013 р. – Стат. бюлетень – К, 2014.
13. Годовой отчет Госагропрома УССР за 1990 г.
14. FAO Statistical Yearbook 2013. – Rome, 2013.
15. Agricultural statistics 2013. – Washington: 2013.
16. *Лупенко Ю.О.* Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 10-14.
17. *Шубравська О.В.* Розвиток сільськогосподарського виробництва України: чинники зростання / О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2015. – № 5. – С. 5-11.
18. *Бондаревська К.В.* Тенденції розвитку аграрного сектору економіки України / К.В. Бондаревська // Економіка АПК. – 2014. – № 11. – С. 36-42.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.

*

УДК65.011.8:338.432

***І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук,
член-кореспондент НААН,
заступник голови Комітету Верховної Ради України
з питань науки і освіти
В.Є. ІВЧЕНКО, заступник голови Комітету Верховної Ради України
з питань аграрної політики та земельних відносин
В.В. ДЕМ'ЯНЧУК, кандидат сільськогосподарських наук,
помічник-консультант народного депутата України Кириленка І.Г.***

Структурні реформи в аграрному секторі України

Постановка проблеми. Сучасні вітчизняні реалії дедалі відчутніше загострюють питання оптимізації шляхів подальшого розвитку аграрного сектору України як одного з найважливіших аспектів реалізації державної довгострокової політики, спрямованої на відродження національної економіки на засадах поглиблення її інтеграції зі світовою економічною системою, зокрема з ЄС, а також утвердження в нашій країні світових правових і демократичних цінностей, властивих сучасним розвинутим громадянським суспільствам світу.

Передусім це пов'язано з тим, що саме в Україні аграрний сектор через нинішні обставини стає вирішальною складовою економіки держави та вже відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні її економічної й соціальної стабільності.

Нині аграрна галузь є єдиною складовою вітчизняної економіки, яка в умовах по суті воєнного стану та неминучого в цьому зв'язку економічного спаду продовжує демонструвати стабільність і певну перспективу зростання: у 2014 році саме в цьому сегменті національної економіки сформовано п'яту частину валового внутрішнього продукту держави та забезпечено майже 31% її зовнішньої торгівлі [2].

Важливо взяти до уваги й те, що близько третини населення України проживає у сільській місцевості та безпосередньо пов'язане з виробництвом аграрної продукції, що надає аграрному загалу країни додаткової ваги як суттєвому чиннику формування громадянського суспільства і забезпечення соціальної стабільності в Україні.

Слід також зауважити, що, на відміну від промисловості, де процеси роздержавлення та подальшої трансформації власності на основні засоби виробництва набули стрім-

© І.Г. Кириленко, В.Є. Івченко, В.В. Дем'янчук,
2015